

IGNACY M. DOLIŃSKI

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

tel. +48 22 55 20 311

e-mail: i.m.dolinski@uw.edu.pl

NAZWY ‘SZYI’ W DIALEKTACH SŁOWIAŃSKICH
(NA MATERIAŁACH OGÓLNOŚLOWIAŃSKIEGO
ATLASU JĘZYKOWEGO – OLA)

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia słowiańska, etymologia, geografia lingwistyczna, *Ogólnosłowiański atlas językowy* (OLA).

KEYWORDS: Slavic dialectology, etymology, language geography, *Slavic Linguistic Atlas* (SLA).

NAMES OF THE ‘NECK’ IN SLAVIC DIALECTS – BASED ON
SLAVIC LINGUISTIC ATLAS (SLA) MATERIAL

ABSTRACT: The aim of the article is to present and describe the map L 1443 “Neck, part of the (human) body connecting head and torso” included in the *Slavic Linguistic Atlas* (SLA). *Lexical and Word-formational Series. Volume 9. Man* [The human body].

One important problem that occurs across a vast portion of the Slavic dialects’ area is the issue of precise naming, and registering via fieldwork, of items referring to the ‘neck as a whole’, the back of the neck (the ‘nape’), its anterior soft part, and the ‘throat’. The article is an attempt at associating the words noted in these areas with dictionary content (of both dialect and general dictionaries). In the presentation of the material, reconstructed and normalized forms are indicated (given their approximate location) across given areas, rather than via analysis of primary fieldwork entries.

Niniejsza wypowiedź jest próbą komentarza i prezentacji zebranego i opracowanego w postaci mapy i indeksu pytania leksykalno-słowotwórczego nr 1443 *Kwestionariusza* OLA (Вопросник 1965: 129): ‘шея, часть тела, соединяющая голову с туловищем’; mapa stanowi część współredagowanego przez Jubilata tomu 9. leksykalno-słowotwórczego pt. *Человек* (OLA 9; autorzy mapy: Ignacy Doliński, Margarita Troeva, s. 86–87), nosi numer 27. W tym miejscu chciałbym wyrazić pewien niedosyt (naturalnie, z punktu widzenia obranego tu obiektu obserwacji), że autorzy *Kwestionariusza* opatrzyli pytanie 1445 o bardzo interesujące w tym miejscu ‘gardło’ wyłącznie symbolem F (Sm) (jako pytanie fonetyczne), a nie L (leksykalne); uzupełnienie leksykalnych informacji o ‘szyi’ i wiążącym się z nią ‘karku’ (twardej, tylnej części szyi) jeszcze o ‘gardło’ dałoby pełny obraz wszystkich relacji formalno-semantycznych między nazwami tych części ciała ludzkiego¹.

Już pobieżne spojrzenie na mapę (poniżej) daje wyobrażenie, jakiego rodzaju informacje zostały pozyskane przez eksploratorów na poszczególnych obszarach dialektalnych. W bardzo wielu punktach, zwłaszcza na terytorium Polski, zachodniej Ukrainy, Bośni i Hercegowiny, Serbii, Macedonii i zachodniej Bułgarii informatorzy podają po dwie nazwy, co sugeruje zróżnicowanie semantyczno-funkcjonalne pomiędzy nimi (dokładniej o tym – w dalszej części artykułu). Ta dwoistość zasługuje na uważne przyjrzenie się. Pytanie *Kwestionariusza* formułowane jest po rosyjsku, co samo w sobie, jak się okazuje, może stanowić już pewną konkretyzującą sugestię co do zakresu odpowiedzi.

Ogólnie dialekty słowiańskie poświadczają użycie trzech głównych leksemów na oznaczenie ‘szyi’. Pierwszy, odnotowywany na największym obszarze (przede wszystkim wschodniosłowiańskim, ale i polskim oraz w rozproszeniu na południu Słowiańszczyzny, to (w wariantach) **ši-j-a*/**šb-j-a*/**še-j-a*. Na ograniczonych obszarach notowane są postacie derywowane od tego rdzenia. Następny duży obszar dialektalny (głównie czeski, słowacki i skrajny zachodni ukraiński oraz polski – w sposób rozproszony, głównie jako poświadczenia oboczne) zajęty jest przez kontynuanty rdzenia **kǔrk-ǝ* (zapis w konwencji OLA, ogólnie stosowany zapis to **kǔk-ǝ*). Obszar południowosłowiański (od wschodniej Bułgarii po Reję i punkty słoweńskie w Austrii) ogólnie jest zdominowany przez kontynuanty rdzenia **vǔrt-ǝ* (= **vǎrt-ǝ*). W dalszej części komentarza zostaną omówione pozostałe, mniej znaczące, izolowane i nierodzime sposoby nazywania ‘szyi’.

Największa obszarowo część słowiańskich dialektów ‘szyję’ nazywa **še-j-a*. Jest to obszar dialektów rosyjskich, od północnych rubieży nad Morzem Białym. Można powiedzieć, że kontynuanty formy **še-j-a* to zjawisko typowo rosyjskie. Inne przypadki, tzn. inne warianty tego rdzenia (**ši-j-a*/**šb-j-a*) zostały

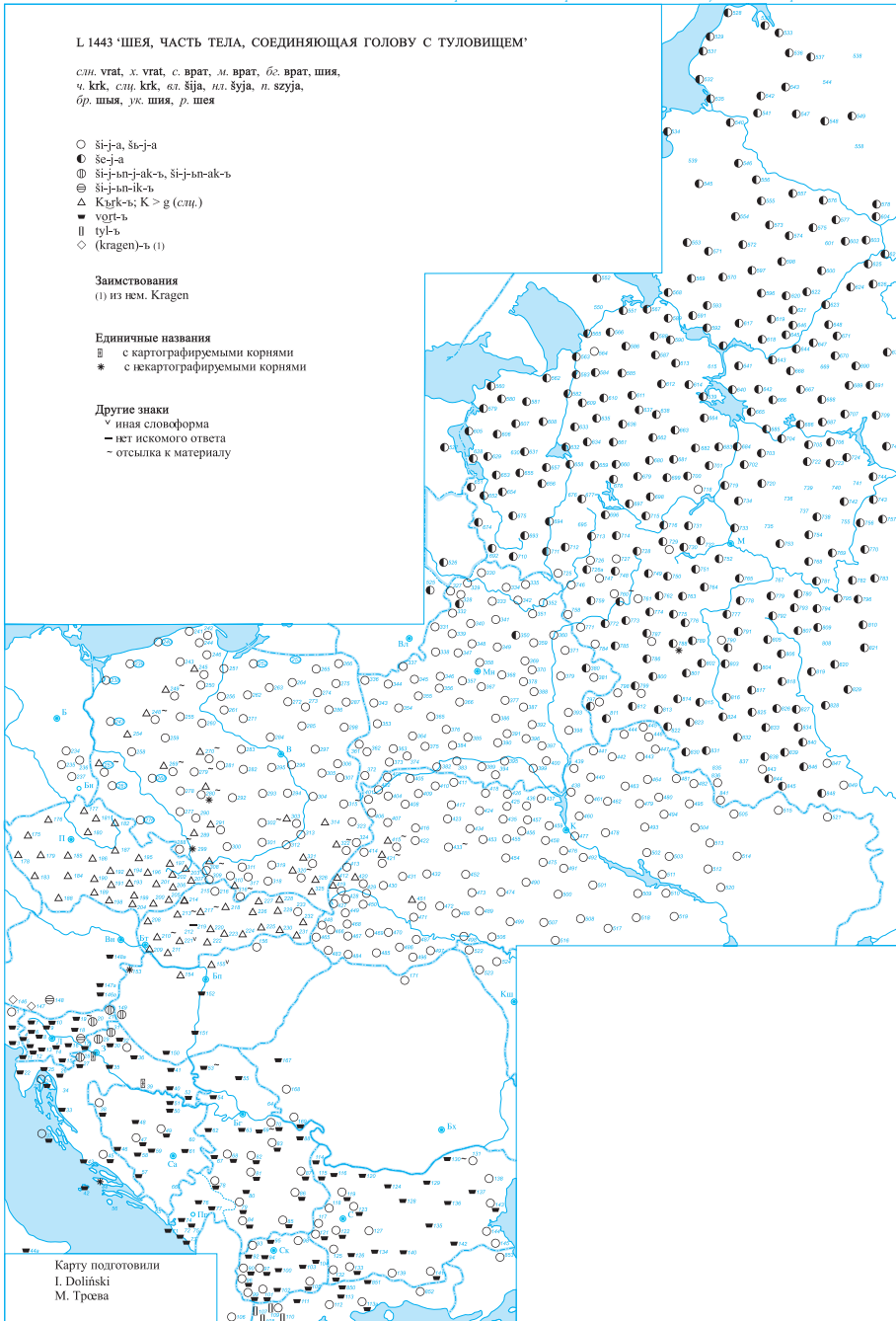
¹ Pytanie F (Sm) 1445 **g/ǝr/dlo* zostało opracowane (autor: Pavol Žigo) w tomie 3. serii fonetyczno-gramatycznej *Рефлексы *ǝr, *ǝr, *ǝl, *ǝl* (OLA 3: 96–97).

ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС

Серия лексико-словообразовательная

Выпуск 9

Карта № 27

Мапа 'szyi' opracowana na podstawie materiałów OLA

odnotowane wyłącznie w pobliżu granicy z Białorusią; najbardziej oddalony na północny wschód jest p. 718 (pod Twerem, czyli na północny zachód od Moskwy). Pozostałe takie punkty to: 725–727, 746–747, 758, 771, 784, 798 oraz 729, 760, 797 i 799, gdzie wspomniane postacie funkcjonują obocznie. Z drugiej strony rosyjsko-białoruskiej granicy w trzech punktach odnotowano kontynuanty *še-j-a (w opozycji do ogólnobiałoruskiego *ši-j-a/*šb-j-a): 350, 380 (najdalej na południowy zachód, niedaleko Mińska Lit.) i 328 (koło Witebska, obocznie z kontynuantami *ši-j-a/*šb-j-a).

Kontynuanty *ši-j-a/*šb-j-a można uznać za ogólnobiałoruskie i ogólnoukraińskie – występują bowiem powszechnie na obu obszarach językowych. Jedynie dialekty zachodniej Ukrainy używają obocznie także kontynuantów *kʲk-ъ – są to przygraniczne punkty: 415, 419–421 i 451 (najdalszy taki punkt na wschodzie, pod Tarnopolem). Zarówno lokalizacja tych punktów, jak i postać fonetyczna [kark] – z lechickim rozwojem sonantycznego [r] oraz komentarz semantyczny typu: (415) *šyja, kark (задняя часть шеи)*, (421) *šyja (спереду), kark (сзади)* niechybnie wskazują na pożyczkę formalną i semantyczną z polskiego.

Właśnie ta okoliczność – (nie)rozróżnianie aspektów znaczeniowych jest cechą różniącą wschód Słowiańszczyzny od wielu innych obszarów. W zapisach z punktów OLA udało się uchwycić ów brak dyferencjacji części szyi. Słowniki wschodniosłowiańskie, zarówno literackie, jak i dialektalne potwierdzają jednakże nazywanie ‘całej szyi’, ‘miękkiej przedniej strony szyi’ (zatem w zasadzie ‘gardła’) i tylnej, twardszej, którą np. Polacy nazywają powszechnie *karkiem*. Niektóre słowniki podają wprawdzie postacie rdzenia *kʲk-ъ rozwinięte na sposób wschodniosłowiański: „ros. *za-kórki* mn. ‘górna część pleców’, ukr. *korkóši* ‘barki’, dial. *kórkuš* ‘kark’” (Sławski SEJP II 77), lecz nie jest to słownictwo aktywne ani powszechne. Informacje słownika Sławskiego potwierdza ESUM (III 26; VI 423), jednak np. *Этимологический словарь русского языка* Vasmera nie rejestruje takich słów. Współczesny słownik polsko-ukraiński oddaje *kark* jako ‘потилиця, шия’ (Юрковський, Назарук 2005: 635). Białoruskie *карак* jest wprost określane jako zapożyczenie z polskiego *kark* i pozbawione innych komentarzy (por. ESBM IV 269). Szataława w słowniku *Беларускае дыялектнае слова* podaje wyglądający rodzimo ludowy leksem *каркавіна* ‘najgrubsza słonina ze świńskiego karku’, lecz nie jest pewne, czy nie jest to polonizm, usankcjonowany białoruskim akaniem (Шаталава 1975: 75).

Na całym polskim obszarze językowym trójelementowe rozróżnianie części ‘szyi’ wydaje się (trudno to już stwierdzić obecnie dostępnymi narzędziami) powszechne – tak w języku literackim, jak i dialektach – powtarza się to także przy nazywaniu części ciała zwierząt (por. połączenia wyrazowe: *szyja kurza, mieć kogoś (np. komornika, policję) na karku, siedzieć komuś na karku, złapać/obejmować za szyję, złapać psa za kark, kotka wynosi kocięta za skórę na*

karku, *rzucać się sobie do gardeł, dusić za gardło* i in. Poświadczenia z punktów OLA wydają się potwierdzać (choć niekonsekwentnie) te relacje. W wielu niepowiązanych dialektalnie punktach (np. 245, 248–249, 257, 269–270, 291, 303, 308, 316, 320–322) informatorzy uznają za istotne podawanie dwóch leksemów w odpowiedzi (przy czym kontynuuant **ši-j-a* jest wtedy częściej nacechowany). W kilku przypadkach (p. 254, 289, 314, 325–326) poświadczone zostały tylko kontynuanty słowa **kyk-ǫ*.

Na obszarze czeskim bezwyjątkowo, zaś na słowackim niemal bezwyjątkowo panuje forma **kyk-ǫ*. Wyjątkami są trzy punkty (z formą **ši-j-a*) na słowackich pograniczach: pp. 156 (na terytorium Węgier, koło Sopronu), 216 (na zachód od Wysokich Tatr, niedaleko Zakopanego) i 233 (na zachodnich stokach Bieszczadów, czyli obszarze wpływów polskich i ukraińskich).

Kontynuując wątek precyzyjnego ustalania nazw 'szy' jako całości i jej głównych części, można wspomnieć o leksemie **ši-j-a*, który np. na obszarze czeskim i słowackim jest używany, lecz może mieć zaskakujące np. dla Polaków znaczenie 'karku', por. przykład czeski: *šije* 'zadní část krku, týl': *Vlasy se jí vlnily po šiji*. Něm. (PSJČ 5: 1055) analogicznie po słowacku: *šija* 1. zadná al. horná časť pliec a krku, časť krku: *konská š.*; *volom vložiť jarmo na š-u* (Taj.); *pohladiť niekoho po š-i* etc (SSJ) etc.

Południe Słowiańszczyzny to ogólnie obszar, jak wspomniano, dominacji kontynuuantów **vǎrt-ǫ* z dużym udziałem terytorialnym kontynuuantów **ši-j-a* (i form derywowanych), podawanych zazwyczaj obocznie.

Gwary słoweńskie w punktach OLA poświadczają głównie **vǎrt-ǫ*, inne kontynuanty rejestrujemy na obrzeżach: **ši-j-a* w p. 1 (Rezja), **ši-j-bn-ik-ǫ* – w styryjskim p. 17 (przy granicy z Chorwacją, na zachód od Zagrzebia) i w karyńckim p. 148 oraz **ši-j-bn-j-ak-ǫ* w punktach panońskich: 20 (nad Murą, przy granicy austriackiej), 21 (skrajny wschodni „przyczółek” Słowenii, przy granicy węgierskiej) oraz 149 (na terytorium Węgier, u styku granic Słowenii, Austrii i Węgier). Dla uzupełnienia należy chyba dodać, że słoweński język literacki zna też słowo *tilnik* 'szyja', ale raczej 'potylica', a także *šija* – to ostatnie słowo jest absolutnie pasywne.

Na obszarze dialektalnym chorwackim oprócz powszechnego **vǎrt-ǫ* obocznie podawana jest **ši-j-a*: pp. 24 (dialekt czakawski, wyspa Krk), 32 (kajkawski, blisko Koprivnicy, przy granicy węgierskiej), 37 (czakawski, wyspa Dugi otok, blisko Zadaru), 45 (sztokawski, niedaleko Splitu).

Na terytorium Bośni i Hercegowiny obocznie **vǎrt-ǫ* i **ši-j-a* podawane są w (sztokawskich) pp.: 38 (blisko Bihacia), 47 (niedaleko Travnika), 49 (na północ od Sarajewa).

Punkty czarnogórskie rejestrują wyłącznie **vǎrt-ǫ*. Obszar serbski na południe i wschód od Belgradu poświadcza oba kontynuanty obocznie, a w p. 168 na terenie Rumunii (na wschód od Vršaca) – nawet wyłącznie **ši-j-a*.

Do wspomnianych punktów wschodnio- i południowoserbskich bezpośrednio przylegają macedońskie i zachodniobułgarskie. Wyłącznie **ši-j-a* odnotowano w pp.: 93 (koło Tetowa), 98 (okolice Kratowa), 106 (w Albanii) i 112 (w Grecji, niedaleko Salonik). Wyłącznie kontynuanty **värt-ǝ* poświadczane są w punktach centralno- i południowomacedońskich: 92, 94, 95, 100, 102, 103, 104 oraz 111 i 113 na terenie Grecji.

Dialekty zachodniobułgarskie (i częściowo rodopskie) pod analizowanym względem zachowują się podobnie do serbskich i macedońskich; wyłącznie **ši-j-a* poświadczono w pp. 117 (okolice Sofii), 118 (Godecz), 125 (Błagojewgrad), 127 (Płowdiw), 139 (Smolian), 852 (Dedeagacz, w Grecji), obocznie oba leksemy poświadczono w p.: 119 (Wraca), 121–122 (Kiustendił), 123 (Sofia), 132–133 (Błagojewgrad).

Obszar zajmowany przez gwary północnozachodnie i całe centrum (gwary mizyjskie, bałkańskie, większość obszaru rupskiego) to strefa wyłącznego odnotowywania kontynuantów **värt-ǝ*. Bardzo interesujący jest fakt, że pas gwar wzdłuż Morza Czarnego używa kontynuantów **ši-j-a* wyłącznie: p. 131 (okolice Silistry), 138 (Warna), 141 (Burgas), 852 (Łozengrad – Kirklareli, w Turcji) lub obocznie: p. 143 (Burgas).

Po dokonaniu uważnego przeglądu masowych poświadczeń na poszczególnych obszarach dialektalnych warto się przyjrzeć notowaniom mniej licznych, sporadycznym i nierodzimym (zapożyczeniom). W czterech punktach macedońskich w północno-zachodniej Grecji (pp. 107–110, rejon Kosturu – Kastorii) odnotowano kontynuanty formy **tyl-ǝ*, zaś w p. 39 (sztokawski punkt chorwacki, koło Novej Gradiški w Sławonii) **za-tyl-j-ak-ǝ*, a w kajkawskim punkcie 28 (na zachód od Zagrzebia) – **po-tyl-j-ak-ǝ*.

W czakawskim p. 44 (na wyspie Hvar) zanotowano postać **čup-ic-a* o ciekawej motywacji; najprawdopodobniej jest to deminutivum od *čup-a* ‘dzban, przen. głowa’.

W polskim punkcie 280 (pod Wieluniem) w omawianym znaczeniu zanotowano kontynuant **gr̥d-lo* (**grd-lo*).

W chorwackim p. 153 (na granicy węgiersko-austriackiej) wystąpiła forma **g̥lt-ǝ* (**glt-ǝ*), wiążąca się z ‘łykaniem’ (**glt-a-ti*), a więc ‘przełyk’.

W południoworosyjskim p. 788 (okolice Kaługi) odnotowano **χob-ǝt-ǝ*; widać tu wyraźny związek ze znaczeniem ‘rura, trąba’.

W p. 145 i 147 (słoweński dialekt karyncki w Austrii) oraz 299 (okolice Raciborza, Polska) zanotowano formacje, będące zapożyczeniami z niemieckiego *Kragen/Krägel(chen)* ‘kryza (kołnierz)’.

Taki sposób prezentacji lub omówienia zawartości mapy (bez cytowania dokładnych zapisów z terenu, a jedynie ich uogólnień etymologicznych) jest, mimo jego rozległości, jednym z dobrych, jak się wydaje, sposobów zapoznania

czytelnika z bogactwem zebranego i opracowanego materiału dialektalnego. Pozwala to ukazać najważniejsze zagadnienia i problemy, z którymi musieli się uporać autorzy mapy, nie wnikając w kwestie techniczne i niuanse zapisu fonetycznego.

Bibliografia

- Bezlej France, 1977–2007, Etimološki slovar slovenskega jezika, knj. I–V, Ljubljana.
- Doliński Ignacy M., 2007, Nazwy 'pięści' w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 42, s. 123–130.
- Doliński Ignacy M., 2009, Motywacje nazywania 'palca serdecznego' w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA), [w:] Świat językowy Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania, red. Ignacy Doliński, Jolanta Mindak–Zawadzka, Warszawa.
- ESBM – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, рэд. Генадзь А. Цыхун, т. 1–14, Мінск 1978–2017.
- ESUM – Етимологічний словник української мови, ред. Олександр С. Мельничук, т. I–VII, Київ 1982–2012.
- OLA 3 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 3, Рефлексы *ъг, *ъг, *ъл, *ъл, ред. Ян Басара, Warszawa 1994.
- OLA 9 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9, Человек, ред. Януш Сятковски, Ядвига Ванякова, Kraków 2009.
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957, ČAVU; elektroniczna wersja internetowa: <http://psjc.ujc.cas.cz>. [dostęp 11.01.2019].
- SSJ – Slovník slovenského jazyka, 1959–1968, zv. 1–5; VI. Doplnky – dodatky, Bratislava; elektroniczna wersja internetowa: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=peciar> [dostęp 11.01.2019].
- Sławski SEJP – Franciszek Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- Vasmer Max, 1964–1973, Этимологический словарь славянских языков, ред. Олег Н. Трубачев, т. I–IV, Москва.
- Български етимологичен речник, 1971–, ред. Владимир Георгиев и др., София.
- Вопросник Общеславянского лингвистического атласа, 1965, Москва.
- Шаталава Любовь Ф., 1975, Беларускае дыялектнае слова, Мінск.
- Фасмер Макс, Этимологический словарь русского языка, перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва; elektroniczna wersja internetowa: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=contents&book=vasmer>.
- Юрковський Мар'ян, Назарук Василь, 2005, Українсько-польський, польсько-український словник, Київ.

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją i krótkim komentarzem na temat materiału leksykalnego, opracowanego w postaci mapy i indeksu, zbierającego odpowiedzi na pytanie nr 1443 (leksykalno-słotwórcze) *Kwestionariusza* Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (Общеславянский лингвистический атлас): 'Шея, часть тела, соединяющая голову с туловищем'. Sama mapa i indeks zostały opatrzone numerem 27 w tomie 9 leksykalno-słotwórczym OLA *Человек* (Kraków 2009).